

ДОЛЯ І НЕДОЛЯ З.Д.ХОДАКОВСЬКОГО ТА ЙОГО СПАДЩИНИ

Про Ходаковського писалося багато. Бібліографія частково або повністю присвячених йому робіт, виданих протягом ста років польською і російською мовами (були також чеські), налічує близько п'ятдесяти позицій. Однак, донині немає повної біографії цього піонера слов'янської фольклористики, хоча цікавила вона багатьох авторів, зважаючи на незвичність і таємничість його постаті. Причиною є відсутність достатньої кількості матеріалів.

Францішек Равіта Гавронський автор книги «Зоріан Доленга Ходаковський, його життя і праця» (Львів, 1898) використав невелику кількість джерел. У моїй книзі «Зоріан Доленга Ходаковський. Його місце у польській культурі і вплив на польську романтичну літературу» (1965 р.) представлені деякі моменти біографії. Тоді мене передусім цікавили погляди та ідеї Зоріана, а також те, як їх сприймали в період романтизму. Вступ до праці Ходаковського «Про дохристиянське слов'янство та інші роботи й листи» (Варшава, 1967 р.), виданих нещодавно в моєму опрацюванні, також містить досить скупі біографічні дані. Водночас багатий матеріал, що дозволяє вперше детальніше дослідити долю фольклориста і дослідника давньої слов'янщини, містить зібране у ньому листування, доповнене окремими зауваженнями видавця.

Отже, не буде зайвим на самому початку ширше розглянути біографію Ходаковського. З фактографічного боку вона багатша за попередні синтетичні трактування, хоча з певних причин також досить стисла.

Адам Чарноцький, відомий під псевдонімом Зоріан Доленга Ходаковський, народився 4 квітня 1784 року в небагатій шляхетській родині у селищі Подгайна, неподалік Несвіжа і Клецька в Білорусі. Приблизно у 1792 році, він втратив матір (дівооче прізвище Бородзич). Батько, який у той час працював економіком, у пошуках роботи перебрався до Мазовії, залишаючи сина у Мінську під опікою братової дружини. Після повернення з Мазовії у трагічному для Польщі 1795 році, батько віддав Адама на виховання родичам у Лецешин Слуцького пові-

ту, в маєток вітебського земського урядника Ксаверія Чарноцького. Тут він отримав базову освіту, що дозволяла продовжити навчання в початковій школі у Слуцьку.

Домінік Ходзько, що відвідав через багато років родичів Ходаковського у Лецешині, які пам'ятали його ще з дитинства, розповідає, що «з юнака часто сміялися, називаючи його мрійником й ентузіастом, адже він з цікавістю розпитував старших селян про різноманітні легенди їхніх прадідів або з уважністю слухав пісені селянок»¹. З чого робимо висновок, що Адам Чарноцький ще в дитинстві зацікавився фольклором.

Сам Ходаковський з гіркотою згадував період життя у Лецешині; в листі до Кароля Чарноцького, сина свого опікуна, писав:

«Я покинув вашу парафію нікому невідомий, та й сам дуже погано знав місцевість, в якій прожив п'ятнадцять років. У цьому винні обставини, але я ненавмисно відплатив вам за дитячі приниження і шляхетське виховання. Мене іноді дивує висловлювання думка, що мене пригорнули й виховували поляки, але не як поляка. Я відчув у той час цю незвичайність і довго не міг підвестися до високих почуттів. Пам'ятаю, як висловлювали незадоволення з приводу мого байдужого ставлення до благодійників, і слушно, але воно було викликане ними ж самими. Пізніше, з роками, усе якимось залагодилося. Я знав руку Ксаверія, я цілував її, але не як батьківську, бо згадував не раз худенького підлітка і моя винятковість не зворушувала мого серця»².

У повітову школу до Слуцька Адам пішов 1797 року, але рівень навчання і програма не задовольняли амбітного й талановитого хлопця, навіть будили в ньому протест і роздратування, що видно з листа до батька, написаного, скоріше за все, наприкінці 1799 року:

«Батьку, ти мене засуджуєш? Називаєш впертим і непокірним? Правда, я дуже погано вчуся! Я нічого не вмю і мене це вбиває, але чия ж це провина: моя, чи тих, хто на мене скаржиться? І тижня не пройшло, Батьку, відтоді, як я поливав їхні ноги сльозами, благаючи: навчайте мене, навчайте мене! А вони, називаючи мене впертим і непо-

¹ D. Chodźko, *Wzmianka o życiu i pismach Adama Czarnockiego*, «TeKa Wileńska», 1857, nr 2, s. 279.

² Лист без дати (вересень 1882 року), написаний із Мокви. Автограф у Головному архіві старих документів у Варшаві. Папки Скімбровича XXV/7, кн. 3–4. Друк.: Z. Dołęga-Chodakowski. *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy* / Oprac. J. Maślanka, Warszawa 1967, s. 367.

кірним, беруть і сердяться на те, що я далі, а може, глибше дивлюся, ніж вони. ІЯ хотів би, щоб вони не лише в певні години нас навчали і щоб нас так не мучили граматиною»¹.

Слущку школу він закінчив 30 червня 1801 року, «після чого протягом двох років жив у знайомих»², а потім, у 1803 році, почав опановувати юридичний фах. Адвокатську практику спочатку мав у Новогрудку, потім у Мінську, де жив до 1807 року. Щоправда 20 грудня 1805 року Адам отримав право на роботу за фахом, але адвокатура його не приваблювала. До душі йому була історія. 2 березня 1807 року він обійняв посаду управителя майна графа Юзефа Несьоловського³ й оселився у Ворончі, неподалік Новогрудка. За кілька місяців став уповноваженим, займався майновими справами свого роботодавця, вів судові процеси, а також упорядковував архів у Ворончі.

У цей неспокійний, але повний надії для поляків час, багато хто намагався таємно переїхати до Варшавського герцогства, аби вступити там до лав польської армії. Це вдалося навесні 1808 року родичеві графа Юзефа, Антонію Несьоловському⁴, який через кілька місяців написав листа до знайомих, у тому числі до Чарноцького, із закликом іти за ним. Адам Чарноцький відповів відразу (20 жовтня 1808 року), висловлюючи готовність виконання патріотичного обов'язку. Однак, його лист, підписаний лише ініціалами А.Ч., був перехоплений царською поліцією, а наслідки такої необережності стали для автора фатальними. Вночі з 25 на 26 березня 1809 року його було заарештовано у Ворончі і перевезено до Гродна, де велося слідство. Невдовзі, 30 квітня цього ж року, його було перевезено до петербурзької в'язниці; саме тут продовжувалося слідство, яке 31 грудня 1809 року завершилося суворим вироком — Чарноцького позбавили шляхетського звання і засудили на довічну солдатську службу. Він намагався рятуватися і 10 січня 1810 року написав листа до тодішнього губернатора Мінська Захара Карнаєва з проханням втрутитися⁵. Але його прохання не було вдоволене. Засудженого відісла-

¹ Друк там само, с. 165.

² D. Chodźko, *op.cit.*, s. 279.

³ Юзеф Несьоловський (1728–1814, останній воевода новгородський за часів Речі Посполитої був відомою у Литві особою. Про нього згадує Войський у «Пані Тадеуші» (кн. 1, с. 790–799).

⁴ Див.: Z. Dołęga–Chodakowski. *O Słowiańszczyźnie...*, s. 405–414.

⁵ J. Leleweł. *Adam Czarnocki*, “Dziennik Literacki”, 1859, № 79, s. 942; H.Skimbrowicz, *Jeszcze o Zoryanie Chodakowskim czyli Adamie Czarnockim*, «Teka Wileńska», 1858, № 6, s. 250.

ли до дивізії генерала Володимира Глазенапа, що базувалася в Омську. Під час першого заслання у Сибір, яке тривало близько півроку, Адам вів щоденник під назвою «Моя небажана подорож», куди записував різні спостереження про побачені народи, етнічні групи, їхні звичаї та мови (наприклад, склав словничок мови черемисів), записував татарські пісеньки, місцеві назви — словом, усе те, на що звертав увагу. Цей надзвичайно цікавий щоденник вимушеної подорожі, ведений, напевно, і пізніше, зник. Він деякий час зберігався в архіві Варшавського товариства приятелів наук, його знали Йоахім Лелевель та Іполіт Скімборович, завдяки чому маємо загальну інформацію.

Через щасливий збіг обставин – підготовку до війни з Наполеоном – дивізія Глазенапа вже наприкінці 1810 року вирушила на захід і влітку наступного року зупинилася під Бобруйськом, затримавшись тут на два місяці — з 21 червня до 21 серпня. Чарноцький скористався нагодою і втік до Варшавського герцогства, а в російській армії його було визнано «зниклим без вісті».

У герцогстві Адам розгорнув стратегічну діяльність з властивою йому енергійністю. Наприкінці 1811 року опинився у Варшаві, де передав військовому керівництву власноруч накреслений план Бобруйська. У лютому 1812 року його було зараховано до п'ятого полку піхоти молодшим офіцером. Під вигаданим ім'ям і прізвищем Зоріан Любранський Чарноцький виконував різноманітні таємні військові місії і двічі був за Німаном, про що 4 та 19 травня 1812 року рапортував маршалу Давоту¹. Не прийняв призначення офіцером і 30 травня 1812 року на власне прохання був звільнений зі служби, але залишився у центральному штабі як «добровольець у формі» і пішов з армією аж під Смоленськ.

Невідомо, де був і що робив безпосередньо після поразки Наполеона. Скоріше за все, уже у 1813 році, можливо, на початку 1814, серйозно зайнявся народознавчими і слов'язознавчими дослідженнями. Про це свідчить лист від 5 грудня 1815 року до Лукаша Голембійовського, у якому писав:

«Довго, дуже довго я жив, не надсилаючи Вам новин про себе. Це не можна було б пробачити, якби я весь час перебував на одному місці, але Ви мені пробачите, коли дізнаєтесь, що ганяючись за мрією, я був у багатьох місцях, вів кочовий спосіб життя і без упину займався своєю

¹ Там само: H.Skimborowicz, s. 251; J.Lelewel, s. 942.

справою [...] І так далі по селянських весіллях, по княжих домах, келіях стигматиків і по дівочих вечорницях подорожував, і лише 20 минулого місяця повернувся до Кременця»¹.

Хронологічно це перший відомий нам лист, під яким Адам підписався як Ходаковський. Очевидно, цей псевдонім він прибрав раніше, десь у 1813 році.

Був невтомний у своєму захопленні. Кілька років поспіль мандрував країною, збирав пісні й народні перекази, збирав матеріали про давніх слов'ян без жодної матеріальної допомоги. Лише влітку 1817 року з допомогою друга Людвіка Кропінського Ходаковському вдалося отримати протекцію князя Адама Єжи Чарториського і матеріальну підтримку, що дало можливість продовжувати польові дослідження ще якийсь час. У першій половині березня наступного року під час перебування Чарториських у Сенаві він написав відому працю «Про дохристиянську слов'янщину» (видана в 5-му номері «Наукових студій» [„Świczeń Naukowych”]), що стало підставою для отримання постійних дотацій із якогось наукового закладу на подальші народознавчі і слов'янознавчі дослідження. У цій справі Чарториський офіційно з «листом-рекомендацією» звернувся 5 жовтня 1818 року до Віленського університету. Незважаючи на прагнення Ходаковського, а також на важливу протекцію куратора університету, комісія в складі трьох осіб (Ян і Єнджей Снядецькі та Станіслав Юндзілл) негативно оцінила працю й ініціативу Зоріана².

Обурений таким несподіваним поворотом справи Ходаковський вирішив попросити грошей у Росії. З цією метою він вирушив до Гомеля, до маєтку відомого тогочасного мецената науки Миколи Румянцева, в якого сподівався отримати допомогу. Представив йому детальні плани своїх наукових досліджень, але й цього разу його спіткала невдача.

У Гомелі він провів майже п'ять місяців і в цей період отримав з Варшави хороші новини — 7 березня 1819 року його було обрано членом Варшавського товариства приятелів наук, про що писав Ходаковському Станіслав Сташці. Це дало йому ентузіазму та нової енергії. У листах, адресованих російським ученим, а також різним високопосадовцям, він уже підписувався як член цієї наукової організації,

¹ Z. Dołęga-Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 167.

² Це питання, спираючись на документи, розкрив С. Пігонь у праці *Dyletant osobisty przed sądem uczonych* [W:] *Z dawnego Wilna*, Wilno 1929, s. 1–16.

що, без сумніву, полегшувало налагоджувати зв'язки. Адам писав тоді багато листів, як полякам, так і росіянам. 29 липня 1819 року надіслав великого листа міністрові освіти в Петербурзі, Олександрові Голіцину, де висловив думку щодо давньої історії слов'ян. Цей лист мав полемічний характер. Ходаковський у ньому суперечив самому Миколі Карамзину, офіційному російському історіографу. Він наважився ґрунтовно розкритикувати локалізацію східнослов'янських племен у IX ст. на карті, доданий до першого тому «Історії російської держави»¹. Адам також просив Голіцина підтримати його наукові починання.

Виявилося, що Карамзін, попри його беззаперечний авторитет, мав також таємних опонентів у петербурзьких і московських колах, оскільки згаданий лист Ходаковського, без відома автора, невдовзі був виданий у «Віснику Європи» як праця «Разыскания касательно русской истории». Робота ця стала сенсацією².

Ходаковський тоді ще не доїхав до Петербурга, і лише 9 вересня 1819 року потрапив до Гомеля. Дорогою під Собежом зустрів польку, яка також їхала до Петербурга, Констанцію Флемінг. Їхнє знайомство завершилося шлюбом. У Пскові Адам отримав відповідь від Голіцина (від 6 вересня); міністр запрошував до столиці. У Петербурзі він налагодив тісніші зв'язки з ученими, які прийняли його дуже приязно й позитивно оцінили його досягнення і плани на майбутнє. Про свій візит до президента Російської академії, Олександра Шишкова, під час якого представив свої дослідницькі плани у присутності інших членів даної установи, Ходаковський згадує у листі до Кропінського від 20 жовтня 1819 року: «Вони мене приємно здивували. Наприклад,

¹ Ходаковський використовував перше видання праць Карамзіна від 1816 року (2 вид. 1818). Його лист-роботу під назвою «Разыскание...» і польський переклад див. у: Z. Dołęga Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie*, s. 49–74.

² Базилій Анастасевич, який тоді був у Росії, писав про це 21 листопада 1819 Францішекові Скарбеку Рудзькому: *Ходаковський, врешті-решт, непогано виступив у московському щоденнику («Вестник Европы», № 20), навіть проти своєї волі. Лист із зауваженнями Карамзіну, написаний ним міністрові, потрапив до рук редактора цього видання [М. Т. Каченовського], який із радістю надрукував усе, що тільки може привести до тьми історіографа, затьмареного власними шанувальниками й паразитами. З цієї нагоди Ходаковський навіть відвідав посольство. Аби лиш він не образив історика, від якого чекає допомоги».* (Ягеллонська бібліотека, рукопис 4569, к. 19). Коментарі до цього виступу Ходаковського див. теж у кореспонденції А. І. Тургенева та П. А. В'яземського в «Остафьевском архиве князей Вяземских». – Т. І. – Санкт-Петербург, 1899. — С. 362, 367, 658.

пан Шишков вважає, що це буде велика робота. Він запропонував мені зайняти місце у їхньому науковому колі. Тобто серед почесних членів»¹.

Невдовзі Ходаковський став членом Петербурзького товариства любителів російської літератури. Після представлення великого «Проекту наукової подорожі по Росії», на чотирирічну подорож йому було присуджено царський грант у розмірі 3000 рублів на рік. Олександр I підписав наказ 3 липня 1820 року. Але Ходаковський отримав гроші лише за один рік — на цьому щедрість влади вичерпалась. Протягом багатьох місяців, з серпня 1820 аж до закінчення 1821 року, відвідав значну частину північних територій Росії, зібрав величезний матеріал, у тому числі фольклорний, до словника давніх слов'янських городищ. Це був лише початок реалізації його плану. Але брак коштів примусив його припинити подорож. Ходаковського супроводжувала дружина, яка померла біля Твері, а ще раніше така сама доля спіткала їхнього кількомісячного сина Олеся.

У грудні 1821 року Ходаковський приїхав до Москви і затримався довше, ніж планував. Від нього вимагали детальний звіт про виконану роботу, від якого залежала виплата наступної частини гранту. Детальний звіт він закінчив 13 липня 1822 року й вислав міністрові Голіцину. Оцінював його спочатку Микола Фус, а потім Карамзін; отож не дивно, що оцінка була не дуже приємною для Ходаковського і перекреслила всі його надії.

Карамзін у листі від 23 грудня 1822 року звітував перед Голіциним:

«Виконуючи наказ Вашої світлості, я переглянув звіт, словник і карту [городищ], пана Ходаковського. Не бачу необхідності детально представляти свою думку про цю подорож. Цілком щиро погоджуюся з ґрунтовною оцінкою одного з членів Наукового комітету, яку Ваша світлість мені переказували»². Тут ідеться про оцінку Фуса.

З нетерпінням чекаючи на рішення, про яке дізнався через кілька місяців, Ходаковський постійно писав Голіцину, а також іншим членам Наукового комітету, дуже драматичні листи. Наприклад, 2 квітня 1823 року скаржився Голіцину:

«Моя тривала невизначеність, очікування на рішення Вашої світлості, позбавили мене кредиту довіри серед знайомих, хвилюють гос-

¹ Z. Dołęga-Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 269.

² Див. В.А.Францев. *Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX в.* – Прага, 1906. – С. СЛ.

подаря квартири. А я, принижений, мушу сидіти вдома, відмовившись від подальших досліджень, ледве не жебракуючи. Не знаючи, чим закінчиться моя робота в Росії, я не можу повернутися до Польщі; словом, я перебуваю у складному, беспорядному стані. Не раз у розпачі я заздрих померлій Констанції Іванівні, для якої моя подорож завершилася у могилі; а я ж закінчу серед жебраків»¹.

Якщо вірити даній цитаті, Ходаковський просив про допомогу кількох осіб у Польщі. Писав Сташіцу в надії, що йому допоможе Товариство приятелів наук. В Адольфа Добровольського, секретаря князя Адама Єжи Чарториського, просив замовити слово у колишнього покровителя. Схоже, прохання відправив також Лукашу Голембійовському:

«Не міг би ти, любий друже, допомогти мені, переказавши князеві та Товариству мою історію — невже наше Королівство не може підтримати мандрівника?»².

Він став тягарем для оточення, друзів і знайомих, бо не мав грошей і за що жити, а на додаток мав величезну кількість боргів. А за це, за законом, йому загрожувало позбавлення волі, що Ходаковський дуже добре розумів. У листі до Адольфа Добровольського від 14 липня 1823 року писав із Москви:

«Тут я винен добрим людям уже 2000 рублів, адже більше року живу, чекаючи резолюції царя. Якщо ви мене не викупите, то російський пан забере мою волю. Дуже на вас чекаю!»³.

У цей період, час від часу, відвідував засідання московського літературного товариства, хоча йому там не дуже раділи. Михайло Погодін, тоді ще дуже молодий, а в майбутньому прихильник Ходаковського і його робіт, беручи участь у такому засіданні 24 лютого 1823 року, записав у щоденнику: «Читали, якийсь жах. Я бачив Ходаковського, здавалось, що соромляться з ним говорити»⁴.

Ходаковський відвідував також московські передмістя і ринки. Говорив із селянами, розпитував про різноманітні деталі. І попри невдачі, в голоді й холоді, дуже активно працював. «Заніміли руки у холодній хаті», — писав Голіцину 11 січня 1823 року⁵. Останню велику

¹ Z. Dołęga-Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 386.

² Там само, с. 392.

³ Там само, с.392.

⁴ Там само, с.399 (відповідні документи у коментарі видавця).

⁵ Там само, с.381.

роботу «Спроба пояснення слова князь–ксьондз» закінчив у березні 1824 року (надрукована того ж року у журналі «Северный архив»)¹. У Москві вдруге одружився, але це не вплинуло на його матеріальне становище. Незадовго до смерті обійняв посаду упорядника майна у якогось міщанина у Тверській губернії, де 17 листопада 1825 року помер за невідомих обставин, йому на той час ледве виповнилося сорок років.

Символічні слова писав за кілька днів до смерті 1 листопада 1825 року:

«Журавель повертається до країв своїх предків, ластівка залишає нашу землю і снігур співає пісню на голому дереві! Ах, коли ж я вже залишу це немиле мені життя, яке мене так пригнічує? Коли ж я повернуся до краю, в якому почуватимуся, наче вдома?»².

Теорія фольклору З.Д. Ходаковського

Визначення «теорія фольклору», використане в заголовку розділу, може видатись необґрунтованим і не лише тому, що в нинішньому науковому розумінні цей термін з'явився досить пізно, але й тому, що Ходаковський не написав жодної теоретичної праці, присвяченої проблематиці фольклору. Використовуючи тут ці терміни, передусім маємо на увазі, що його погляди на народну культуру, не сформульовані в якесь синтетичне ціле, можна в чітку систему упорядкувати. А також те, що чітке усвідомлення мети народознавчих досліджень стало основою його практичної діяльності у цій сфері.

Погляди Ходаковського на усну народну творчість, особливо пісні, — що цікавили його найбільше — можна реконструювати з висловлювань, розкиданих по наукових працях і кореспонденції. Вражає, як чітко вони збігаються з його дослідницькою практикою. Безсумнівно, величезна робота, виконана за складних умов, без фінансових засобів, у його розумінні мала значно глибший науково–пізнавальний і національно–суспільний сенс. Щоправда, вчений рідко і мимохідь говорив про суспільні речі, але ці нечисленні згадки дуже важливі. Чудово усвідомлював, що багатівкове перебування селян на суспільному узбіччі з точки зору національних інтересів є неприпустимим. Якщо нація як єдине ціле, з усіма прошарками, має правильно розвиватися і жити,

¹ Передрук російською мовою і в польському перекладі див., там само, с.129–150.

² Там само, с.402.

то історичною необхідністю є різнобічне звільнення селян, а в першу чергу, культурне звільнення — усі творчі досягнення мають бути включені до національного доробку на рівних правах. Не є порожньою фразою думка, хоч і звучить вона як банальність, що Ходаковський «вірив у селян», був до них глибоко і щиро прив'язаний і високо оцінював їхню сутність. У його нотатці 1816 року, що походила, скоріше за все, зі щоденника, і мала бути опублікована, читаємо:

«Є щастя на землі — ходити між селян, жити на всю поетичну силу їхнього життя! Який же я щасливий у своїй косоворотці, при простій їжі, коли вони діляться зі мною своїми спогадами і бажаннями! Між людей живе чистота, між людей живе поезія! Покажіть мені хоча б одного селянина, який би з власної волі вчинив зло? Зле серце в того, хто не любить люду братською любов'ю»¹.

Ці слова, без сумніву, трохи ідеалізують селян, але не в сентиментальному дусі, а радше в романтичному. Він це писав тоді, коли мав досвід майже трирічної подорожі країною і величезну кількість зібраних пісень. Словосполучення «між людей живе поезія», дещо метафоричне, можна віднести до пісень, які вразили його своєю «простотою». Знаковим є те, що в ролі епіграфа до своєї збірки, названої «Слов'янські співи, зібрані під сільською стріхою», автор поставив рядок, узятий із «Монахомахії» Красицького, але змінений певним чином, оскільки звучить так: «Свята простота, хто ж Тебе полюбити зможе»².

У праці «Про дохристиянське слов'янство», посилаючись на збірку, він стверджує, що «загалом усі ці обрядові пісні, які я назбирав біля Дніпра, Бугу і верхньої Вісли, віддають якоюсь милою тугою, простою повною метафор і давніх образів»³.

Спостерігаючи за поетичними кольорами усної народної творчості, він, утім, більше уваги присвятив науково-пізнавальному аспектові фольклору, і саме тому можна говорити про його власну теорію. Найбільше цікавили Ходаковського «давні образи». Він керувався принципом, що народні пісні, принаймні деякі з них, містять релікти прадавньої, автентичної слов'янської культури дохристиянської епохи. Уявлення слов'ян тієї доби формувалися основним чином під впливом різних природних

¹ Там само, с.401.

² Цей рядок у «Монахомахії» Красицького звучить так: «Свята простота! Ах! Хто ж тебе прославить!» (пісня I, р.31).

³ Z. Dołęga Chodakowski, «O sławiańszczyźnie...», s. 25.

явищ, а також космічних, що знайшло своєрідне відображення в їхній усній творчості, в оповідях і піснях, а також у міфології. Давні слов'яни на заселених ними теренах створили своєрідну систему городищ, які, на думку Ходаковського, можна було у значній мірі ідентифікувати на підставі місцевих назв. Центрами цієї системи (згідно з його термінологією *stare-sta*) мали бути земляні городища, де відбувалися різноманітні обряди, зокрема культового характеру, що супроводжувалися піснями¹.

Через це Ходаковський звертав увагу на обрядові пісні (наприклад, весільні), думаючи, що вони допоможуть виділити і прочитати рештки прадавньої слов'янської природничої, астрономічної (місяць, зірки, зоря) і міфологічної символіки.

У праці «Про дохристиянське слов'янство...» писав: «Варто піти й нахилитися під стріху селянина у різних віддалених кінцях, треба поспішати на його свята, розваги й різні пригоди. Там, серед диму, що стелиться над їхніми головами, досі існують старі обряди, наспівують давні мелодії, а серед простоти танців відгукуються імена забутих богів. У цих гірких сутінках можна помітити три місяці, три дівичі зорі, сім вазових зірок, що світяться. [...]. Олені, рисі, лебеді і яструби ще не забули, що варто принести закоханим вінки й каблучки. Сироті, що збирається взяти шлюб, співають про діброву, де повно пеньків без зелені. Іще мости постають із болота, коли діти мають впасти до ніг батьків, а інші, встелені перснями й перлами, містяться по дорозі закоханих» 26.

Ходаковський говорить тут звичайно не лише про польські пісні, але й про інші слов'янські, зокрема українські, яких він назбирав найбільше, понад півтори тисячі. У листі до Кропінського від 16 листопада 1817 року навіть скаржився, що на територіях, заселених виключно поляками, кількість записаних творів не така значна:

«Що стосується селянських мотивів у піснях і обрядах поляків, із сумом скажу, що так мало їх знайшлося, важко навіть припустити, що те, що ми бачимо на Русі, було колись і в Польщі. Рахуючи зібране між Бугом і Дніпром, від одного до десяти можна відстежити. Величезна сила монастирів і церков у цій країні вгамувала дух веселощів і народних звичаїв»².

¹ На цю тему Ходаковський докладніше пише у праці «Опыт изъяснения слова: *князь-ксьондз*», див. там само, с.129.

² Там само, с. 183.

Не бракує у цій збірці ряду текстів, що містять елементи, згадані у наведеній вище (фрагментами) думці Ходаковського, як наприклад, у пісні № 67:

Towarzyszyły mi dwa jelenie,
miały na rogach pierścienie.

Чи в іншій (№ 64):

Przychodziły lwy, jelenie,
wszystko lasowo stworzenie.
Nawiedziały pannę młodą,
dziwiły się nad urodą.

I sarny się poschodziły,
cztery wianki przynosiły.
A ona im za te wianki
wdziewa na rogi pierścionki.

У 1818 році Ходаковський писав, що «має кілька тисяч стародавніх пісень і величезний матеріал, який постійно збільшується і дає надію на відкриття завіси з нашої старовини»¹. Для точності варто додати, що він зібрав близько двох тисяч пісень. Важливо те, що він вважав їх «стародавніми» і трактував як матеріал, необхідний для історичних досліджень. У його розумінні усна народна творчість нерозривно пов'язана з прадавньою історією, і може замінити відсутні письмові джерела. Доводив, що переказ у поетичній формі «за умови браку письменників або тогочасних письмових джерел, може відкрити нам багато речей»².

У цій справі Ходмаковський мав у Польщі двох попередників — Гуто Коллонтая і Вавжинця Суровецького. Коллонтай ще в 1802 році, у відомому листі до Яна Мая, представив об'ємну програму робіт над історією Польщі. У другому пункті (одному з дванадцяти) цієї програми назвав предметом досліджень народну культуру, як матеріальну, так і духовну³.

¹ *Memoriał do Uniwersytetu Wileńskiego* від 5 жовтня 1818, написаний Ходаковським, але підписаний князем А. Чарториським. Z. Dołęga–Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 40.

² Z. Dołęga–Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie...*, s. 24.

³ Першодрук листа Коллонтая містить «Pamiętnik Warszawski», 1810, t. II, s. 27–42. Про цей документ див. теж: R. Wojciechowski, *Warszawskie* у збірній праці *Dzieje*

Через кілька років таку саму думку висловив Суroveцький, звертаючи увагу на корисність народних казок, переказів і забобонів для пізнання стародавніх слов'ян¹. Але так само, як і Коллонтай, він не згадував про пісні.

Ходаковський, імовірно, знав їхні погляди. Можливо, вони певною мірою звернули його увагу на цей напрям, навіть були першим імпульсом. Роздуми Коллонтая і Суroveцького мали теоретичний і загальний характер. А Ходаковський, беручись до масштабних піонерських польових досліджень і збирання пісень, намагався конкретно — хоча в цьому випадку він мав багату фантазію — знайти у фольклорі й оригінально інтерпретувати праслов'янські, на його думку, елементи. Далі більше — стверджував, що виключно усна народна творчість, як спадкоємиця праслов'янської культури, є автентичною — за його словами — «національною», адже лише вона значною мірою змогла протистояти християнству. Цим самим він вважав народ основним, чи не єдиним виразником «національного», звідки висновок: селяни — основа етносу.

Обидві тези Ходаковського — про давність народної культури та про її національний характер — невдовзі стали дуже популярними і плідними. Плідними, звичайно, не для історії (у цьому випадку ключове значення мали археологічні дослідження Ходаковського), а для фольклористики і літератури. Його ідеї прийняло і по-своєму інтерпретувало ціле покоління романтиків, яке використовувало в літературі народну пісню. У тогочасних польських умовах, коли загарбники знищували багатотисячний доробок польської культури і перекреслювали подальший розвиток, навіть саме існування нації було під загрозою, тому теорія про одвічну стійкість народної культури, що пропагувала її національні риси — мала також ідейне значення. Вистачить згадати лише «Пісню Вайделота з Конрада Валленрода» («Pieśń Wajdeloty z Konrada Wallenroda»), в якій поет дав повну інтерпретацію народної пісні з тогочасної романтичної точки зору, акцентуючи увагу на її давньому походженні і стійкості.

folklorystyki polskiej 1800–1863 під ред. Г. Капелюш і Ю. Кшижановського (Вроцлав–Варшава–Краків, 1970, с. 24).

¹ Див.: W. Surowiecki, *Obraz dzieła o początkach, obyczajach, religii dawnych Słowian* збірці Я. Шанявського: *Korespondencja w materialach, obraz kraju i narodu polskiego rozjaśniających*, Warszawa 1807, s. 202; і його ж: *O sposobach dzielenia historii i znajomości dawnych Słowian*, «Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk», 1812, t. 8, s. 87.

Ці питання вже досліджені й немає потреби їх тут висвітлювати. Для прикладу варто ще згадати, що Маурицій Мохнацький у відомій праці «Про дух і джерела поезії в Польщі» найважливішим із трьох названих джерел (поряд із «міфологією Півночі і духом середніх віків») визнав «слов'янську старовину». Ідеалізація цієї «старовини», до якої Мохнацький зараховує також народні пісні, в його розумінні така ж значна, як у Ходаковського.

«Якщо поезія, — говорить він, — як результат натхнення релігії і звичаїв уважається беззаперечною національною власністю, чому б традиції і звичаї наших предків не мали бути багатим джерелом тієї частини романтичної поезії, яку ми часто називаємо поезією села? Поезія села навіть більше, можливо, за наукові установи, вплинула б на вдосконалення мови й освіти сільського народу, а тим самим зберегла б неспотворені звичаї цього найбільш численного і найбільш корисного класу суспільства. Поезія села з цієї позиції виявиться найважливішою частиною романтичної поезії, а може, і всієї літератури». Трохи нижче читаємо таку думку: «Тобто релігійні системи давніх слов'ян, фантастичні обряди їх поганства, національний менталітет і символи часу перед хрещенням величезної землі наших предків — не можуть стати багатим джерелом національної поезії?»¹

Чинником, який підсилював фольклористичні пошуки в період преромантизму і романтизму, було поширене переконання про існування давньої поезії в окремих народів. Такий погляд пропагував, як відомо, Йоган Георг Зульцер (Johann Georg Sulzer), Фрідріх Шлегель (Fryderyk Schlegel)² та інші. Певні шанси в цьому відношенні мав приклад Макферсона. До пошуків схилили також мрії про відкриття епопеї типу «Іліади» та «Одіссеї», мрії, які розбурхувала відома гіпотеза Фридерика Августа Вольфа.

Подібні передумови позначилися також на діяльності й поглядах Ходаковського. Вони не були для нього чужі, як свідчить, наприклад, лист 1819 р., адресований до варшавського «Товариства приятелів наук», у якому, зокрема, читаємо:

¹ M. Mochnacki, *O duchu i źródłach poezji w Polsce*, «Dziennik Warszawski», 1825, t. I, s. 150.

² Див.: J. G. Sulzer, *Allgemeine Theorie der schönen Redekünste*, Leipzig 1792, s. 626; F. Schlegel, *Geschichte der alten und neuen Literatur. Vorlesungen gehalten zu Wien im Jahre 1812* [в:] *Sämmtliche Werke*, Wien 1822, t.I, s. 242.

«Ваша ласка зробила мене членом товариства. Прошу вас надавати також мені і свого світла, ради і допомоги, бо наш простір є більшим і складнішим, ніж був у Гомера і Макферсона»¹.

Щоправда про «Пісні Осіяна» на батьківщині Макферсона велика суперечка вже на початку ХІХ століття, адже дослідженням їхньої автентичності зайнялося тоді шотландське «Високе товариство» («Highland Society») і відголос цієї дискусії дістався також до Польщі², проте Ходаковський, як і багато його сучасників, не мав у даному випадку жодних сумнівів. Він не мав їх також стосовно свіжо оголошених чеських рукописів³, а тим більше відносно «Слово о полку Ігоревім», якого у свій час він був одним з найкращих знавців і дослідників⁴. Більш того, згадка про Гомера в наведеному вище фрагменті листа, направлено до головної на той час польської наукової установи, і зокрема перелік старогрецького поета разом із Макферсоном, дає змогу зробити припущення, що Ходаковський був глибоко переконаний у самотності, а отже у народному походженні грецьких епопей. Ця проблема не була тоді цілком новою. Уже італійський філософ Джамбаттіста Віко (Giambattista Vico) в 1730 р. висунув тезу, що «Іліада» і «Одіссея» не є творами одного автора, а багатьох поколінь. Наприкінці ХVІІІ століття так зване «гомерівське питання» набуло особливої актуальності в новому трактуванні німецького філософа Фридерика Августа Вольфа, яке він представив у роботі «Пролегомени до Гомера» («*Prolegomena ad Homerum*», 1795). Відродилася думка, що старогрецькі шедеври є композицією незалежних творів, які у вигляді усних переказів переходили з покоління до покоління⁵.

Подібні погляди були в Польщі відомі вже на початку ХІХ століття. Перша згадка на цю тему міститься у промові голови Товариства друзів наук Яна Альбертранді, виголошеній на засіданні членів цього товариства 5 травня 1803 року. Говорячи тоді про необхідність початку масштабних

¹ Z. Dołęga Chodakowski, *O Slawiańtczyźnie...*, s. 247.

² Див. інформацію в «Gazecie Literackiej Wileńskiej», 1806, cz. I, s. 110–111 — у рубриці під назвою «Wiadomości literackie».

³ На чеські рукописи він робить посилання у своїх роботах, натомість фрагмент епічної пісні під назвою «*Zabój, Sławoj i Ludiek*» взято з «Краледворського рукопису», який він цитує у праці «*Опыт изъяснения слова: kniaź–ksiądz*».

⁴ Див.: Ф. Я. Прийма. Зориан Доленга Ходаковский и его наблюдения над «Словом о полку Игореве» // «Труды отдела древнерусской литературы», 1951. – Т. 8. – С. 71–92.

⁵ На цю тему див.: T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, Warszawa 1959, t.I, s. 49 nn.

досліджень над давньою історією Польщі та слов'ян, він також висловив переконання, що першим твором нематеріальної культури багатьох народів були власне пісні, а тому «вся історія і філософія відображені в піснях, а всі інші види поезії взяли свій початок із пісень, і навіть героїчні рими Гомера почалися з рапсодій, що поєднували шматки віршів»¹.

Подібну думку знаходимо також у Гуто Коллонтая. У своєму основному історіографічному творі «Критичний аналіз історичних принципів походження людського роду» (виданому вже посмертно) найдавнішим джерелом історії людства визнав народні традиції, передані в поетичній формі². Іноді посилаючись на Гомера, який «наслідував трубадурів, рапсодів, співаків», Коллонтай писав, що:

«Грецька історія, як і історія інших націй, починалася з усних переказів; перші поети зібрали традиції і оповіді, що жили в народі, після них прийшли письменники, які в прозі почали описувати історію греків і чужинців»³.

Готфрид Ернст Гроддек познайомив польських читачів із теорією Вольфа у статті, що вийшла у «Віленському щоденнику» «Новий погляд на поеми „Іліада” і „Одіссея”», авторство яких приписують Гомерові»⁴.

Теоретичні дослідження у стилі вище наведених (а прикладів багато) спричинили практичні фольклористичні дослідження. Роздуми над стародавньою поезією впливали на зацікавлення народною творчістю. Посилання на поетичні твори такого рівня як «Іліада» та «Одіссея» (хоч «Пісні Осіяна», що тоді вважалися автентичними, викликали здивування) було аж надто привабливим; залишало надію, що, може, і в рідних шедеврах народної творчості, не зафіксованих письмово, вдасться відкрити хоча б елементи якоїсь слов'янської епопеї або стародавньої поезії. Це був би неоціненний скарб як для історії, так і для національної поезії, адже власне пісні — як вважалося — мали бути у давні часи найважливішим переказом історії⁵.

Це поєднання історії з народною пісенною творчістю було важливим для теорії фольклору Ходаковського, при чому пізнавально-істо-

¹ «Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk», 1812, t. 2, s. 270.

² H. Kołłątaj, *Rozbiór krytyczny zasad historii o początkach rodu ludzkiego*, wyd. F. Kojśiewicz, Kraków 1842, t. 1, s. 34.

³ H. Kołłątaj, *O źródłach, z których należy czerpać wiadomości o scytyjskich*. Библиотека ПАН у Кракові, рукопис 178, с. 11.

⁴ «Dziennik Wileński» 1805, № 3, ss. 66–82. Поп. теж: W. Kubacki, *Arcydramat Mickiewicza, Studia nad „III częścią Dziadów”*, Kraków 1951, s. 13.

⁵ На цю тему див.: J. Maślanka, *Folklor a historia, «Slavia Orientalis»* 1968, № 1, s. 37–45.

ричні причини більшою мірою вплинули на його багаторічні пошуки серед народу.

Пісні

В автографі збірника пісень Ходаковського взагалі відсутні дати. Тому важко навіть приблизно зорієнтуватися, коли були записані окремі тексти, чи хоча б деякі з них. Знаємо лише дуже загально — про що раніше згадувалося — що подорож країною і систематичний запис народних пісень він розпочав близько 1813 року, і що за чотири роки збірка його була дуже багата, особливо на українські пісні. Ходаковський сам про це згадує в праці «Про дохристиянське слов'янство» (березень 1818), а також у «Меморіалі до Віленського університету» (того ж року), а також у листах. У перший період, тобто після 1818 року, ця збірка збільшувалася у дуже повільному темпі, адже Ходаковський тоді був зайнятий (особливо з 1819 року) дослідженнями історії слов'ян, цікавився їхньої історичною географією, топонімікою і ведучи навіть піонерську археологічну роботу, що обмежувало його можливості фольклорних пошуків. Але й тоді додалося трохи пісень, в основному російських.

У праці «Про дохристиянське слов'янство» говорить, що під час своєї подорожі охопив значну частину території України, а також польські землі над «Бугом, Саном і верхньою Віслою», звідти власне походять зібрані до того часу українські та польські пісні. Для багатьох із них склав інформаційні записки — докладні чи загальні — де був записаний даний текст, з чого видно, що більша частина польських пісень належить до регіонів: люблінського, сандомирського, краківського і кельцького. На підставі цього не можна, однак, встановити етапи подорожі Ходаковського, адже тексти пісень у його рукописі переміщуються, не мають якогось географічного порядку, і складається враження, що тих самих місць він повертався двічі чи навіть тричі, а таке мало ймовірно. У цій збірці також немає тематичного порядку; на це йому не вистачило часу.

Доля рукописів Ходаковського, а особливо легендарної збірки пісень, яка протягом ста п'ятдесяти років уважалася зниклою — дуже складна для дослідження, хоча до цієї теми зверталися не раз, особливо російські, білоруські і українські науковці. Про історію цього рукописного спадку найбільше і найґрунтовніше писала відкривач збірки пісень Ходаковського (у тому числі польських, що там містяться)

Леоніла Малаш–Аксамітова з Мінська, яка знайшла багато вихідної інформації¹. Спираючись на її дослідження, представимо тут коротку історію цієї збірки пісень, не посилаючись на повнішу документацію.

Після смерті Ходаковського, його друга дружина, Олена Матвіївна Василевська, передала рукописи і книжки (скриню й валізу) Миколі Польовому, видавцю «Московського телеграфу», який збирався деякі матеріали опублікувати. Для ознайомлення і часткового упорядкування, Польовий запросив філоматів, які саме тоді перебували в Москві: Адама Міцкевича, Францишека Малевського, Юзефа Єжовського та Ципріана Дашкевича. Про це свідчить їхня кореспонденція, зокрема листи Дашкевича і Малевського, написані до Йоахіма Лелевеля². Філомати, за словами Малевського, відразу кваліфікували збірку пісень як «найціннішу з усього спадку»³. Дашкевич писав до Лелевеля, що «Адам вважає ці праці дуже цінними»⁴.

Польовий спочатку збирався видати деякі матеріали, в першу чергу, пісні, але далі обіцянок справа не пішла. Врешті–решт через кілька років, у 1832–ому, він повернув Ходаковській рукописи і книжки чоловіка, але не всі. Дашкевич у листі до Лелевеля від 24 березня 1826 року писав, що в доробку Зоріана «збірки російських пісень належать до окремого тому»⁵. Отже, збірки, про яку ми нічого більше не знаємо, бракувало у повернутих Польовим паперах. Можливо, він передав його П. В. Киреевському, який тоді саме видавав російські пісні.

У 1836 році вдова Ходаковського віддала частину рукописів історикові М.П. Погодін, який надрукував низку його робіт у 1838–1843 роках в журналі «Русский исторический сборник», деякі навіть дуже об'ємні, у сумі вони налічують понад шістсот сторінок друківаного матеріалу. Погодін власне став основним популяризатором ідей Ходаковського в Росії після його смерті і зберіг значну частину істо-

¹ Див. L. Małasz–Aksamitowa *Pionier folklorystyki słowiańskiej. Zorian Dołęga Chodakowski*, «Literatura Ludowa» 1967, № 1–3, а також російськомовну працю цієї ж авторки, видану в Польщі «Доленга Ходаковский (Адам Черноцкий) и его наследие», «Lud» т. LI (1967), s. 123–163.

² Див. листи Малевського до Лелевеля, видані В. Міцкевичем від назвою *Nieznaną korespondencją Lelewela z Malewskim*, «Echo Polskie», Moskwa 1916, № 14, s. 15. Л. Малаш–Аксамітова знайшла цю кореспонденцію Дашкевича до Лелевеля, вона зберігалася у Головному історичному архіві Литовської РСР у Вільнюсі (розділ 1135, оп. 4, пр. 55).

³ Цит. за L. Małasz–Aksamitowa *Pionier folklorystyki...*, s. 102.

⁴ Там само, s. 102.

⁵ Там само, s. 102.

ричних робіт. Гірша доля спіткала пісні. Адже Ходаковська другу частину рукописів продала різним особам. А з них один великий і повний зошит, що містить 1027 пісень, а також другий неповний без початку, бо містить пісні з 273 до 887, потрапили в руки Михайла Максимовича у 1833 році разом з копіями, які Польовий приготував до друку¹.

Максимовича цікавили українські пісні, які він сам ретельно збирав і видавав, тож нічого дивного, що він купив збірки Ходаковського. Пізніше його засуджували за те, що видавав їх як власні. Ця справа до сьогодні остаточно не з'ясована, але такі звинувачення на адресу Максимовича — це перебільшення. Правда, він включав пісні Ходаковського до своїх збірок, у чому зізнався. У другому збірнику, представленому в Москві 1834 року «Украинские народные песни», дякуючи в передмові різним особам за допомогу, додатково зазначив: «Крім того, я купив відомий збірник народних пісень померлого З. Ходаковського, багатий на обрядові пісні, особливо весільні» (с. 6). Біля кількох пісень вказав (с. 57, 77, 106, що вони походять із рукописів Ходаковського, а в нотатці (с. 121), яка стосується низки пісенних текстів під спільною назвою «Задніпровські», додав: «Ці пісні були зібрані Ходаковським, усього їх десять».

Врешті, в останній збірці, яку Максимович видав під назвою «Сборник украинских песен» (Київ, 1849), у передмові пояснював: «Половину я зібрав сам [...], другу половину і багато варіантів я отримав від багатьох осіб із усіх частин Русі [...] Серед них і збірка українських пісень, переважно волинських, залишених померлим З. Ходаковським. Я купив її у його вдови і володію як оригіналом, так і копією, складеною в Москві після смерті збирача»².

Крім того, Максимович якусь кількість пісень використав у своїх етнографічних працях³. Так само, як він, робили й інші фольклористи, адже тексти пісень Ходаковського можна знайти у збірках, виданих П. Кулішом (українські), П. Киреевським (російські) та П. Безсонова (білоруські)⁴.

Ще раніше частину пісень Францишек Малевський вислав до російських періодичних видань; тоді вони були опубліковані під прізвищем Ходаковського в журналах «Вестник Европы» (1828–1829) та «Русский зритель» (1830).

¹ Там само, с. 105; L. Małasz–Aksamitowa *Pionier folklorystyki...*, s. 148.

² Див. Z. Dołęga–Chodakowski *O Słowiańszczyźnie...*, Warszawa 1967. s. 35, przypis nr 36.

³ L. Małasz–Aksamitowa *Pionier folklorystyki...*, s. 108.

⁴ Там само, s. 108.

Отож, збірка Ходаковського збагатила різні – українські, російські й білоруські – етнографічно–фольклористичні видання, хоча друкувалася дуже маленька частина цих пісень. Натомість польські пісні до сьогодні взагалі ігнорувалися і видаються тут вперше, за винятком надрукованих раніше; з даної збірки це пісні 12, 131 і 132 (див. уваги до них).

Лише останні відкриті автографи збірки пісень Ходаковського містяться в Інституті літератури Академії наук Української РСР у Києві: фонд 99, № 199 та фонд 99, № 188. Автографи ж майже всіх польських пісень зараз зберігаються в краєзнавчому музеї в Тернополі (Тернопільський обласний краєзнавчий музей).

Крім того, у збірках рукописів Української академії наук є також копія (фонд 99, № 187) згаданих автографів Ходаковського. Її склав О. Бодяньський латинським алфавітом, тобто так, як були записані в автографах усі пісні, не лише польські, але теж українські, російські й білоруські. Іншу копію, в якій міститься 525 виключно українських пісень, склав Микола Польовий; вона також міститься в Інституті літератури Академії наук Української РСР (номер 772) під назвою «Украинские песни, собранные Ходаковским».

Усі польські пісні з оригінальних рукописів Ходаковського, тобто вищезгаданих автографів, увійшли до даної книжки. Її я порівняв із копією Бодяньського, у якій — як виявилось — є багато помилок і неточностей.